

A hét lakattal lezárt ládák. Miből is áll a Reguly-hagyaték?

RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER PhD

ELKH BTK Néprajztudományi Intézet

e-mail: ruttokay-miklian.eszter@abtk.hu¹

„De nincs feloldva a kötelességmulasztás vádjá alól az a tudományos társadalom s annak képviselőitében bizonyára az MTA sem, amely elfogadta tőle amit nyújtott, de példamutató úttörőket nem becsülte meg azzal, hogy áldozatos életének dokumentumait összeszedje és jövődő nemzedékek okulására felmutatni törekedjék.” (Korompay 1971: 402)

Reguly Antal kéziratos hagyatékának megfejtését a magyar finnugrisztika történetében az egyik folyamatos szálként értelmezhetjük, hiszen nagy tudásaink sora foglalkozott a szövegek megfejtésével, értelmezésével, a megfejtésre irányuló expedíciók pedig lavinaként növelték a gyűjtött anyagok terjedelmét is. A 20. század terepkutatásra alkalmatlan időszakában e gyűjtések jelentették szinte az egyetlen forrást, így némi túlzással állíthatjuk, hogy mindannyian a Reguly-hagyatékon nőttünk fel. De vajon valóban ismerjük-e a hagyatékot, vagy csak azt a részét, amelyet nagy elődeink feldolgoztak?

A jubileumok mindig lehetőséget kínálnak az összegzésre, a visszatekintésre és az elvégzendő feladatok kijelölésére. Nincs ez máshogy Reguly Antal születésének 200. évfordulóján sem. A mindössze 39 évet élt zseni meglehetősen sok nyitott kérdést hagyott hátra az utókorra, melynek egy részét már nagy tudásaink megoldották, más részük ránk vár, és bizonyára mindig maradnak majd örök rejtélyek is. Az életút részleteire, a kutató belső vívódásaira, egészségének ingadozó állapotára csak következtethetünk egy-egy elszórt megjegyzésből. Tudományos tevékenységének adatolása – mit, hol, mikor, kitől jegyzett fel, és az vajon mit jelent – foghíjas, és bár alapos kutatással feltárhatók egyes részletek, biztosak sosem lehetünk megfejtésünk helyességében. A hagyaték persze nem csak ezekből a kérdésekből és válaszokból áll. Reguly szellemisége, elszántsága, kitartása a tudományos eredményektől függetlenül is tiszteletet parancsol. Reguly Antal életében alig publikált a gyűjtéseiből, A meglehetősen hányatott sorsú gyűjtemények részben megsemmisültek vagy eltűntek, a megmaradt anyagok feldolgozása pedig sokat

váratott (és várat ma is) magára. Az alábbi rövid áttekintésben nem az átfogó szellemi örökségről, hanem viszonylag jól körülhatárolható, tematikus hagyaték-egységekről lesz szó. Bemutatom azt a 2018–2022 között zajló kutatási-publikálási projektet, melynek célja a Reguly-hagyaték lehető legteljesebb on-line közzététele. Mivel ennek munkálatai jelenleg zajlanak, áttekintő írásom korántsem törekedhet teljességre.

Regulyverzum – a hagyaték on-line közzététele

Reguly Antal (1819–1858) hagyatékának sorsa ugyanolyan hányatott, mint a tudós élete volt. Váratlan halála miatt tudományos eredményeinek feldolgozása másokra maradt, és bár sokan dolgoztak rajta, hagyatékának jelentős része a mai napig nem került kiadásra, az értékes jegyzetek pedig gyakran mások hagyatékába kerültek. Reguly Antal születésének 200. évfordulója alkalmából kiemelten időszerű a hagyaték közreadása, annál is inkább, mert a kutatásban is újabb lépések történtek. E célt az NKFI 128272 számú kutatási projektjén keresztül valósítják

meg a Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház szervezésében a hagyatékot őrző intézmények, valamint a Reguly-kutatással foglalkozó szakemberek.²

Reguly Antal hagyatéka kéziratokból, még életében megjelent művekből és tárgygyűjteményből áll.³ Nem tudunk arról, hogy személyes tárgyai fennmaradtak volna, ugyancsak eltűntek az általa készített fényképek. Reguly jegyzetei iránt több tudományág és sok ország, nép érdeklődik, így vannak olyan források, amelyek másolatban, átiratban, fordításban is léteznek, és többféle verzióban jelentek meg.⁴ Mások a többitől külön, hazai vagy külföldi gyűjteményekben találhatók. Szorosan kapcsolódik a hagyatékhoz az az iratanyag, amelyet Reguly munkássága generált: a segítők, támogatók levelei, áttételes hírek a kutatóról kéziratként vagy kiadott formában.⁵ További forrást jelent a hagyaték történetét és tartalmát feldolgozó kutatások halmaza.⁶

Az ismert hagyaték kéziratos részét az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye őrzi. Reguly kéziratai német és magyar nyelven íródtak, a nyelvészeti és folklórjegyzetek természetesen az adott nyelven. Elvéve latin, svéd, orosz, finn nyelvű kéziratok is találhatóak. Ennek nyelvészeti-folklorisztikai részét – grammatikai jegyzeteket, szótári anyagokat, folklórgyűjtéseket – a finnugrisztika legnagyobb tudósa (Munkácsi Bernát, Kálmán Béla; Pápay József, Zsirai Miklós, Beke Ödön; Budenz József stb.) dolgozták fel rendkívüli alapossággal, egymásra épülő életműjükben. Reguly térképészeti munkássága is ismert szakmai körökben, a közelmúltban részletes feldolgozás is készült.⁸ A néprajztudomány – elsősorban a palóckutatás – vérkeringésébe is bekerültek korai hazai utazásainak és későbbi terepkutatásainak dokumentumai Selmeczi Kovács Attila jóvoltából.⁹ Egyszerűen fogalmazva: a hagyaték eddigi feldolgozói a primér tudományos jegyzetekre koncentráltak, és alapvető fontosságú műveket adtak ki.

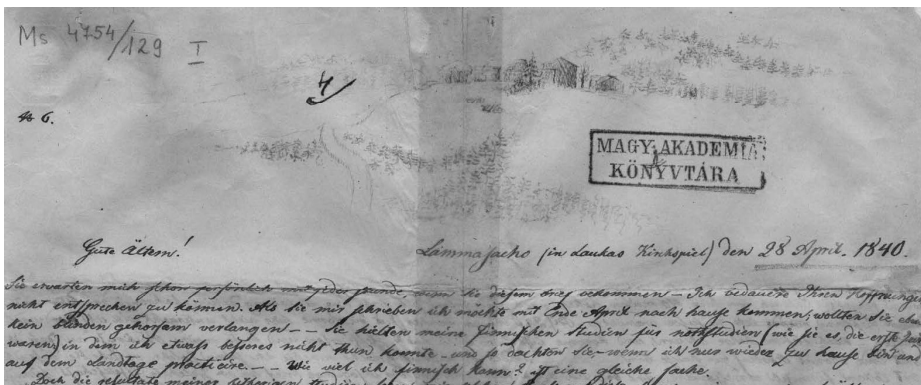
Kiadatlan vagy csak részletekben publikált azonban Reguly levelezése, naplói, jegyzeteinek egy része. Ez az anyag nem nevezhető hatalmasnak, épp ezért érthetetlen, hogy eddig miért nem került sor a feldolgozására.¹⁰ Az életművel foglalkozó szakemberek forgatták ezeket az iratokat, részleteket idéztek belőle, ám teljes kiadásra nem került sor – ezt célozza a projekt tervezete.¹¹ A projekt a teljes Reguly-hagyaték feltérképezésére és közreadására irányul, bár csak első

ütemként értelmezhető. A digitális közreadás előnyei között rejlik a bővíthetőség is, így a további ütemek számára a keretek már rendelkezésre fognak állni. A munkafolyamat a hagyaték feltérképezésével, rendszerezésével kezdődik, és maga a leltár önmagában is értékes képvisel. Ez a leltár – természetesen megfelelő magyarázatokkal – alapjául szolgál annak a dokumentációnak, amely Reguly Antal szellemi hagyatékának nemzetközi elismertetésére irányul az UNESCO Világemlékezet programján keresztül. A folyamat elindítása a projekt céljai között szerepel.¹² A projekt fő célját képező on-line publikáció hasznosítása egyértelmű: a hazai és nemzetközi tudományos élet, az érdeklődő közönség, az oktatás egyaránt hozzáfér a forrásokhoz. Célcsoportként ki kell emelni magukat a kutatókat, elsősorban az orszorosági finnugor népek tagjait, akik számára Reguly gyűjtése az első írott források közé tartozik. Őket és az orszorosági kutatókat szolgálják elsősorban az orosz nyelvű fordítások.

Ugyancsak fontos, hogy az on-line közzététel lehetővé tegye a kereszthivatkozásokra akár gyűjtemények, intézmények között is. Például a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak vagy a Magyar Természettudományi Múzeumba került koponyák és a rájuk vonatkozó, az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött dokumentumok a honlapon könnyen egymáshoz rendelhetők, míg erre (többek között éppen állományvédelmi okokból) a valóságban reális esély nincs.

Levelek, naplók, útijegyzetek

Reguly Antal utazásairól, tudományos terveiről, eredményeiről elsősorban levelein keresztül értesültek a tudományos körök és a nagyközönség. Az általa írt levelek jelentős része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának (továbbiakban MTA KIK) Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében található. Ide kerültek a szüleinek, Toldy Ferencnek és az Akadémiának, pétevári segítőjének, Karl von Baerneknak levelei, valamint a Reguly ügyeire vonatkozó levelezések. Ugyancsak ide kerültek a nyelvészeti, néprajzi, térképészeti feljegyzések, naplók is. Ezek az anyagok eltérő mértékben ugyan, de bekerültek a Reguly-kutatás történetébe, meglepő azonban, hogy szisztematikusan kiadásuk nem történt még meg. Amikor az ifjú Reguly Antal 1839 nyarán elindult nyugat-európai utazására, szüleiivel levelezett,

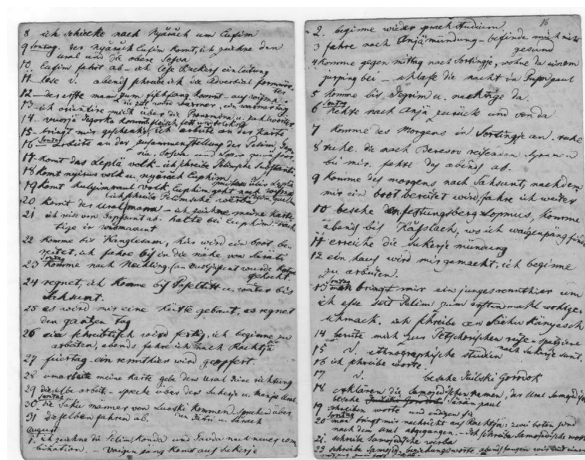

1. ábra: Reguly Antal levele szüleihez a finnországi Lammasahöböl, 1840. április 28. A levél felső szélén Reguly rajzban mutatja be szüleinek a paraszttanyát, ahol tartózkodik. Saját magát is megörökítette sílécen, bár a rajzra rákerült az MTA pecsétje, így nehezen látható. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 4754/129.

nekik számolt be útjáról. Ez zajlott meg finnországi, és részben szentpétervári tartózkodása alatt is, így ebből az időszakból a fő forrás ezek a levelek jelentik, amelyek az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében találhatóak.¹³ Finnországban már naplószerű feljegyzéseket is készített, összefoglaló leírásokkal a korábban, vagy éppen megélt eseményekről, rögzítve megfigyeléseit. A *Finnlandiaí útjegyzetek* című kézirat is a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében található.¹⁴ A szülőkhöz írt levelekhez hasonlóan ennek nyelve is német, bár természetesen sok finn, svéd, orosz szó is található benne. A kézirat finn kutatók érdeklődését is felkeltette, így arról gépelt verzió is készült. Bár a teljes szöveg kiadása évtizedek óta tervben van, egyelőre még várat magára a publikálás. Szentpétervári időszaka alatt Reguly már a Magyar Akadémiával – Toldy Ferenc titkokkal – levelezett, így legrészletesebb beszámolóit ezekben a levelekben,¹⁵ illetve a Karl von Baernek

2. ábra: Kiadások nyilvántartása. Finnország, 1840. április 25-től június 18-ig. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Nyelvtud. 16r. 22. [Több füzet egybekötve.]

1. Kéziratok	1	25	25
2. Kéziratok	1	25	25
3. Kéziratok	1	25	25
4. Kéziratok	1	25	25
5. Kéziratok	1	25	25
6. Kéziratok	1	25	25
7. Kéziratok	1	25	25
8. Kéziratok	1	25	25
9. Kéziratok	1	25	25
10. Kéziratok	1	25	25
11. Kéziratok	1	25	25
12. Kéziratok	1	25	25
13. Kéziratok	1	25	25
14. Kéziratok	1	25	25
15. Kéziratok	1	25	25
16. Kéziratok	1	25	25
17. Kéziratok	1	25	25
18. Kéziratok	1	25	25
19. Kéziratok	1	25	25
20. Kéziratok	1	25	25
21. Kéziratok	1	25	25
22. Kéziratok	1	25	25
23. Kéziratok	1	25	25
24. Kéziratok	1	25	25
25. Kéziratok	1	25	25
26. Kéziratok	1	25	25
27. Kéziratok	1	25	25
28. Kéziratok	1	25	25
29. Kéziratok	1	25	25
30. Kéziratok	1	25	25
31. Kéziratok	1	25	25
32. Kéziratok	1	25	25
33. Kéziratok	1	25	25
34. Kéziratok	1	25	25
35. Kéziratok	1	25	25
36. Kéziratok	1	25	25
37. Kéziratok	1	25	25
38. Kéziratok	1	25	25
39. Kéziratok	1	25	25
40. Kéziratok	1	25	25
41. Kéziratok	1	25	25
42. Kéziratok	1	25	25
43. Kéziratok	1	25	25
44. Kéziratok	1	25	25
45. Kéziratok	1	25	25
46. Kéziratok	1	25	25
47. Kéziratok	1	25	25
48. Kéziratok	1	25	25
49. Kéziratok	1	25	25
50. Kéziratok	1	25	25
51. Kéziratok	1	25	25
52. Kéziratok	1	25	25
53. Kéziratok	1	25	25
54. Kéziratok	1	25	25
55. Kéziratok	1	25	25
56. Kéziratok	1	25	25
57. Kéziratok	1	25	25
58. Kéziratok	1	25	25
59. Kéziratok	1	25	25
60. Kéziratok	1	25	25
61. Kéziratok	1	25	25
62. Kéziratok	1	25	25
63. Kéziratok	1	25	25
64. Kéziratok	1	25	25
65. Kéziratok	1	25	25
66. Kéziratok	1	25	25
67. Kéziratok	1	25	25
68. Kéziratok	1	25	25
69. Kéziratok	1	25	25
70. Kéziratok	1	25	25
71. Kéziratok	1	25	25
72. Kéziratok	1	25	25
73. Kéziratok	1	25	25
74. Kéziratok	1	25	25
75. Kéziratok	1	25	25
76. Kéziratok	1	25	25
77. Kéziratok	1	25	25
78. Kéziratok	1	25	25
79. Kéziratok	1	25	25
80. Kéziratok	1	25	25
81. Kéziratok	1	25	25
82. Kéziratok	1	25	25
83. Kéziratok	1	25	25
84. Kéziratok	1	25	25
85. Kéziratok	1	25	25
86. Kéziratok	1	25	25
87. Kéziratok	1	25	25
88. Kéziratok	1	25	25
89. Kéziratok	1	25	25
90. Kéziratok	1	25	25
91. Kéziratok	1	25	25
92. Kéziratok	1	25	25
93. Kéziratok	1	25	25
94. Kéziratok	1	25	25
95. Kéziratok	1	25	25
96. Kéziratok	1	25	25
97. Kéziratok	1	25	25
98. Kéziratok	1	25	25
99. Kéziratok	1	25	25
100. Kéziratok	1	25	25

3. ábra: Reguly Antal oroszországi útínaplója, a *Calendarium*. 1844. július 8-tól augusztus 22-ig. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Nyelvtud. 16r. 22. 15b, 16a.

Palóc földön már vegyes – magyar és német – nyelvű jegyzeteket írt.²² A Selmecei Kovács Attila által sajtó alá rendezett anyagok (és az eléjük írt bevezető tanulmány) fontos forrásként szolgálnak a palóc kutatás számára.

Térképek, vázlatok²³
Reguly Antal térképészeti tevékenysége sokáig nem került be a kutató munkásságáról kialakított összképbe, annak ellenére, hogy ez az egyetlen terület, amelynek eredményeit még maga a kutató közzétette. Tudjuk, hogy Reguly már iskolai tanulmányai alatt érdeklődött a földrajz és az ásványtan iránt. Diákori utazásai alatt e két szempont meghatározó szerepet kapott. Kutatásai során – kiemelten az uráli tartózkodása alatt – földrajzi-térképészeti gyűjtéseit két cél motiválta. Az egyik az, hogy a terepen kapott információkat (folyók folyásiránya, falvak elhelyezkedése, hegyek gerincvonala stb.) szeretne volna térben áttekinteni. A másik történeti érdeklődés: a helynevek és lakóterületek vizsgálatából az egyes népek, népcsoportok lakóhelyének történetét, korábbi lakóhelyeit, vándorlását kívánta feltárni. A urál-vidéken eltöltött másfél év alatt szisztematikusan gyűjtött térképészeti adatokat, valamint néprajzi, nyelvészeti információit is megpróbálta térképen ábrázolni. Ennek eredménye nyolc vázlat, ebből öt az őslakosok területeit, három nagyobb települések környékét ábrázolja. A vázlatok elkészítéséhez Reguly két módszert alkalmazott: egyrészt őslakos segítőknek szóbeli információi alapján kezdte felvázolni

az egyes folyóvidékeket, majd saját utazásai során pontosította az ábrázolásokat. Szentpétervárra visszatértek állította össze Az *Északi-Ural néprajzi és földrajzi térképé-t*. Az 1846-ra datált kéziratot térkép megrajzolásában szakavatott térképrajzoló segítette. Az egyetlen eredeti, kézirat példányt ma is Szentpéterváron, az Orosz Földrajzi Társaság archívumában őrzik. Készült azonban az eredetiről egy könyvatos változat, melyből az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményébe is került; ugyanitt találhatóak az eredeti vázlatok.²⁴ Reguly írt egy magyarra fordított Kөppen akadémikusnak, melyben a térkép készítésének módszertana mellett tartalmi kiegészítéseket, információkat is közölt. Az Orosz Földrajzi Társaság által megrendelt térképhez szóló magyarázatokat a társaság periodikájában közlé is tették orosz fordításban.²⁵ Az orosz tudományos körök nagyra értékelték Reguly művét, mellyel egy addig ismeretlen területet tárt fel. A szakirodalomban a térképpel kapcsolatban elsősorban a Kөppenhez írt levél ismert, amelyet először Pápay József tett közzé magyar fordításban.²⁶ Tanulmányában ismerteti a térkép keletkezésének addig ismert részleteit is. A későbbi térképészeti kutatások is elsősorban a keletkezéstörténetre, a térkép forrásaira és fogadtatására helyezik a hangsúlyt.²⁷ A térkép tartalmi feltárására a közelmúltig kellett várni. Gulyás Zoltán munkái, melynek összessége 2019-ben megjelent monográfiája Reguly térképészeti munkásságáról²⁸, hatalmas előrelépést jelentenek a térkép értékelésében. Gulyás ugyanis gyakorlatilag

„lefordította” Reguly térképét: a nehezen olvasható földrajzi neveket átírta, a rajzokat újraalkotta, így egy mai szemmel könnyebben áttekinthető, mutatókkal ellátott, jól használható térképpé alakította Reguly művét – a végleges térképet és a vázlatokat egyaránt. E feldolgozó munka során hatalmas adatbázist állított össze. A jövő kérdése, hogy a nyelvészet és a néprajz milyen módon tudja valóban felhasználni a térkép immár feltárt tartalmait. Ha a térképen (és a vázlatokon) megjelenő aprólékos információkat összevetjük Reguly, illetve a szakirodalom adataival, új kérdések és új válaszlehetőségek nyílnak meg a kutatás előtt.²⁹

Nyelvtani jegyzetek, szótárak, folklórszövegek

Reguly Antal útjának elsődleges³⁰ célja az volt, hogy a finnugor nyelvekből jó minőségű nyelvi anyagot hozzon haza, amely alapján a magyar és a finnugor nyelvek összehasonlítása elvégezhető. Gyűjteményének jelentős részét a szótárak és nyelvtani jegyzetek teszik ki, de – különösen obi-ugor gyűjtései esetében – a szöveggyűjtést folklóralkotások lejegyzésével végezte. Meséket, hőségeket, medvénekeket, egyéni énekeket jegyzett le, amelyeken keresztül az obi-ugor hitvilágba is betekintést nyert. Ezeknek az anyagoknak a feldolgozása „együtt mozog”, hiszen a fordítás- és jegyzetanyag nélkül hátramaradt szövegek értelmezéséhez mindenekelőtt a nyelvészeti munkára volt szükség. A manysi anyagok feldolgozásában – mint közismert – Hunfalvy volt a gyűjtő segítségére, és Reguly halála után ő közölte az első anyagokat a gyűjteményből.³¹ A hanti és a manysi anyagok nagy részének értelmezése – és értékelése – csak jóval később került sor, amikor finnugor nyelvész kutatók terpre juthattak. 1888-ban Munkácsi Bernát Pápai Károly társaságában eljutott a manysikhoz, és a Reguly-gyűjtések megfejtése mellett maga is hatalmas anyagot jegyzett le. 1898-ban Pápay József a Reguly-hagyaték hanti szövegeit fejtette meg, és egészítette ki saját gyűjtéseivel. A Munkácsi által kiadott Vogul Népköltési Gyűjtemény [1891–1921] és a Pápay által megjelentetett Osztyák Népköltési Gyűjtemény [1905] a kiindulópontja a hagyaték feldolgozásának, amely hosszan átívelt a finnugoriszтика szinte egész történetén.

A Volga-vidéki anyagok feldolgozását Budenz József kezdte meg. Ehhez segítséget a 19. század második felében már jobban kutatott nyelvezet leírásaiban talált, így Reguly anyagát gyakran

párhuzamosan közölte más forrásokkal.³² A folklórgyűjtések között is van olyan anyag, amelynek kiadására több mint 100 évet kellett várni: a vót gyűjtést 1958-ban adta ki Sulo Haltsonen először finnül, majd magyarul is megjelent tanulmányában.³³

Műfordítások

Elsősorban finnországi tartózkodása alatt Reguly még műfordításokkal is foglalkozott. Amikor 1839-ben megérkezett Finnországba, a Kalevala és a népdalgyűjtés lázában égő értelmiségiekkel ismerkedett meg. A lelkesedés rá is átragadt, és amint nyelvtudása engedte, megkezdte a Kalevala és finn népdalok magyarra fordítását. Ezekből korabeli magyar lapok többet le is közöltek, Reguly útibeszámolójával együtt.³⁴ A Kalevala fordítástöredékének kézírata az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében található, A. Molnár Ferenc publikálta 1985-ben. Igaz, a kiadás alapjául a Pápay József másolatában fennmaradt szöveg szolgált, az eredeti kézirat később bukkant fel. A. Molnár több tanulmányt szentelt Reguly műfordítói tevékenységének, például a Kalevala-fordítás datálásának. Későbbi gyűjtései során Reguly – tudomásunk szerint – nem készített műfordításokat, sőt folklórgyűjtései jelentős részéhez egyáltalán nem készített fordítást...

Dalok szövegben és kottában³⁵

Biztosra vehetjük, hogy Reguly nagyon muzikális volt, életében jelen volt a zene, az éneklés, a tánc. Erről árulkodnak legelső – még diákkori – utazásainak naplójegyzetei, finnországi és pétervári feljegyzései koncertekről, bálokról, s nem utolsósorban a népdalokkal, énekes folklóralkotásokkal való foglalatossága. Bár a kor gyakorlatának megfelelően ő is leginkább csak a szövegét írta le a daloknak, énekeknek, Reguly hagyatékában találunk néhány kottát is. Legelső „igazi” terepmunkáján, a vótok között lakodalmi szokásokat és dalokat vetett papírra. Többek között dallamokat is lekottázott.³⁶ A csak szöveges lejegyzésekkel kapcsolatban természetesen felmerül a kérdés, hogy milyen is lehetett valódi előadásmódjuk. Hogyan sikerült Reguly-nak lejegyeznie a szigorúan dallamhoz és élő előadáshoz kötött szövegeket? Hogyan tudták énekesei átadni a művek szövegét a dallam nélkül? Különösen az obi-ugor énekes műfajok esetében talány, hogy a különböző töltelkészótagokkal és -hangokkal előadott

szöveget hogy tudta Reguly az énekeseivel együtt diktálható szövegformátumba hozni. Ugyanilyen problémát okoz azonban a Reguly által lekottázott dallamok értelmezése is. Az obi-ugor gyűjtéseiben is szerepelnek kották, ezek eredeti kéziratát azonban nem ismerjük.³⁷ Létükről Brassai Sámuel munkájából értesülhetünk, aki Liszt Ferencel szállt vitába a „Magyar- vagy cigány-zene? Elmefuttatás Liszt Ferenc „Czigányokról” írt könyve felett” című művében, mely 1860-ban jelent meg Kolozsvárott. Ebben szerepelnek – több aláírással hitelesített másolatban – a Reguly-féle manysi (vogul) kották. Nyolc számozott dallamról van szó. A Reguly dallamaihoz illő szövegeket Schmidt Éva nyelvész és folklorista megtalálta a Vogul Népköltési Gyűjtemény kötetében, mégsem járt sikerrel a lejegyzett dallamok és a közölt szövegek egyesítése. A közölt szövegek ugyanis valószínűleg diktálásból származnak, a manysik pedig egészen másképpen diktálják a szövegeket, mint ahogy éneklék: éneklés közben előfordulnak a hétköznapi nyelvhasználattól eltérő nyelvi formák, amelyeket diktálás közben az ismertebb formákkal helyettesítenek, ráadásul számos töltőszótag (értelem nélküli *ya, yi* stb.) használatos, hogy a hangsúlyok a megfelelő helyekre kerüljenek, azokat azonban természetesen nem diktálják le.³⁸

Néprajzi tárgygyűjtemény

Reguly hosszú utazásáról tárgyakat is hozott [jobban mondva küldött] haza. 1847 novemberében – Reguly távollétében – mutatták be gyűjteményét a Magyar Tudományos Akadémián rendezett kiállításon. Készült egy jegyzék is, amely 92 számozott tétel tartalmaz, ebből három azonban üres sor, néhány sorban pedig több tárgy szerepel. A tárgyakat Reguly a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében megtalálható István nádor köszönőlevele is.³⁹ A régészeti jellegű tárgyak a Nemzeti Múzeumban maradtak, a többi tárgyra azonban más sors várt: az embertani leletek a Természetudományi Múzeumba, a néprajzi tárgyak pedig az 1872-ben önállósodó Néprajzi Múzeumba kerültek.

Ha ma rákeresünk a Néprajzi Múzeum on-line műtárgyadatbázisában a Reguly által gyűjtött tárgyra, 56 tárgyat találunk⁴⁰, a szakirodalom alapján azonban ezek egy része nem köthető Regulyhoz. 49 db tárgy az, amelyet egyértelműen azonosítani lehet⁴¹, azaz kb. a tárgyak fele ma-

radt meg. Vannak olyan tárgygyűjtések, amelyek dokumentáltan semmisültek meg: a rénszarvaspréméből készült viseleti darabokat például el kellett égetni, olyan mértékben támadta meg a moly. Az egyes tárgyak anyagának, funkciójának meghatározásával, a gyűjtés történetének feltárásával többen is foglalkoztak⁴², így a gyűjtemény a szakirodalomból megismerhető; kiállításba ritkán kerültek a tárgyak.⁴³

Fotográfiaiák

Furcsa dolog egy olyan gyűjteménynek külön fejezetet szentelni, ami nincs. Reguly fényképei ilyenek: nem láttuk őket, nem tudjuk, léteznek-e valahol vagy megsemmisültek, mégis számon tartjuk őket.

Toldy Ferenc 1868-ban kiegészítette a *Reguly-Albumot* Reguly életének utolsó szakaszával. Itt említi, hogy [Reguly] „*kranioskopiai stúdiumaihoz csatolta végre a physiognomiaiaikat, s hasonlítás okáért bevonta vizsgálatai körébe a hazai fajokat is. Megtanulván a fényképezést, a szünidőkben néhány anthropologiai utat tett az alföldre, a palócok közé stb, melyeken mind arctani, mind fej méreti, de erkölcs- és lélekrajzi adatokat is szerzett*”.⁴⁴ Selmeczi Kovács idézi Toldyótól, hogy Reguly már 1857 júniusában, az Általános Gazdasági Kiállításon lefotografált „néhány jellegzetes egyéneket”.⁴⁵ Jelentősebb számú fényképet összesen készített, hiszen 1857. augusztus végén elutazott a palócokhoz, hogy néprajzi, nyelvészeti és embertani kutatásokat végezzen. Hat hétig tartó kutatása alatt gondosan vezette feljegyzéseit: rövid naplót írt, néprajzi feljegyzéseket készített, valamint külön számozással ellátva embertani mérési adatokat, megjegyzéseket rögzített. Selmeczi Kovács Attila kutatásai szerint – aki a magyarországi jegyzeteket közreadta⁴⁶ – a lapokon szereplő, 1-től 96-ig tartó számozás fényképfelvételek sorszáma. A leírások tartalmazzák a képen szereplő nevét, életkorát, születési helyét, az antropológiai mérések adatait, jellemzéseket, valamint gyakran kitér a viselet részleteire is. Ennek magyarázata az 1. sorszámú képhez tartozó leírásnál világossá válik: „*Farben des Bildes*” – azaz „A kép színei” cím alatt a viselet díszítését (rátéteit, öltéseit) írja le, részletesen kitérve a korabeli fotón nem látszó színekre. E fényképfelvételek elsősorban az antropológiai mérések illusztrálására készültek, de néprajzi forrásokként is érdekesekek, még így, pusztán leírásuként is – hátha még elő is kerülne egy-egy. Mindenesetre az a tény, hogy Reguly már az

1850-es években terepen fotózott, valószínűsíti, hogy a néprajzi fotográfia egyik úttörőjével van dolgunk.

Embentani gyűjtések

De mik is voltak ezek – a fényképeknél említett – embentani mérések?

Fizikai antropológiai ismereteit Reguly tudomásunk szerint Szentpéterváron, Karl von Baertől tanulta, és már az uráli útja során is kamatoztatta. Péterváron formálódó kutatási terveihez egy egész Szibériára kiterjedő vizsgálat szerepelt: „Különös figyelmet kívánok fordítani e népek természettani viszonyaira is, s e népcsaládból egy koponya-gyűjteményt szerezni össze, fejméréseket tenni s gipsznyomatokat venni, minek csinját itt magamévá tettem. Ezt szép volna a többi boreális népekre, tán Szibéria minden népeire kiterjeszteni (ha t. i. módom lenne egész Szibériát megjárni)...”⁴⁷

Van adatunk arra, hogy Reguly maga is végeztetett ásatásokat Pétervár környékén⁴⁸, s északi útjáról egyes források szerint két, mások szerint három koponyát hozott haza: egy „lappot” és kettőt az Ural-vidékről. Ez utóbbiakról tudjuk, hogy ottléte legelején bányászoktól kapta ajándékba. E két koponya a Természettudományi Múzeum Embentani Tárában található. Mivel gyűjtésének körülményei nem ismertek, azaz nem tudjuk, honnan és hogyan jutottak hozzá az ajándékozók, így a koponyák léte (megítélésém szerint) csak tudománytörténeti értéket hordoz, nem használható az őslakosokra vonatkoztatható információ nyerésére. Tény azonban, hogy megismerve manysi és hanti segítőt, a nyelvet és a kultúrát, később Reguly nem említ koponyákat, nem számol be sírbontásokról. Kutatási módszereiben az élő emberek vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Manysi és hanti területen ez két dolgot jelentett: műszeres vizsgálatokkal magasság- és más méretadatokat gyűjtött, valamint gipszmaszkokat készítve arcmintákat vett az őslakosoktól. Naplójában feljegyezte, hogy egy mérőeszközt Kazanyban rendelt meg⁴⁹; leveléből kiderül, milyen nehézségekbe ütközött a gipsz beszerzése, és tudjuk, hogy a maszkkészítés miatt konfliktusba keveredett a manysikkal.⁵⁰ A vizsgálatok eredménye egy táblázat, melyben nyolc manysi férfi adatait találjuk. A másolatban fennmaradt táblázatot Vándor Anna dolgozta fel és publikálta: értelmezte a számadatokat és beazonosította a mérés „alanyait”.⁵¹ A gipszmaszkok sorsa – bár elkészültük nem kérdéses – ismeretlen: Magyarországra nem kerültek, Szentpétervá-

ron sincs nyomuk, a dokumentumokban (egyelőre) nem találkozunk velük.

Hazai, elsősorban palóc jegyzeteiből jól látszik, hogy Reguly műszeres méréseket végzett élő embereken, valamint meghatározott terminológia szerint jellemezte a fej és a testfelépítés jellegzetességeit. Vizuális dokumentációra a gipszmaszkok helyett egy új eljárást: a fotográfiát használta. Mint már feljebb említettem, ez az eljárás sem hozta meg a sikert az utókor számára, hiszen a fényképek – a maszkokhoz hasonlóan – nem maradtak fenn. Hozzáférhető azonban a műszeres mérések teljes jegyzetanyaga, amelyet Selmeczi Kovács Attila adott közre.⁵²

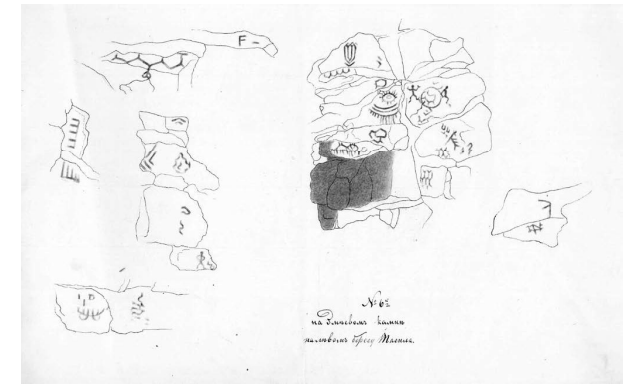
Mások kéziratai, másolatok, kiadványok, könyvek

Reguly hagyatékában nemcsak általa készített jegyzeteket találunk, hanem mások kéziratait, ritka kiadványokat, könyveket, és Reguly által másolt szövegrészleteket is.

A kéziratok között elsősorban nyelvtanok, szószedetek, szövegek találhatók, de jelentős földrajzi jellegű, térképészeti adat, köztük kéziratos térképek is. Ezeket utazása során ajándékba kapta, vagy kifejezetten az ő kérésére állították össze. Hozzájutott olyan értékes, nehezen elérhető kiadványokhoz, mint például a Volga-vidéki nyelvek között zajló missziós munka első fordításszövegei. Reguly folyamatosan építette kapcsolatait az Oroszországban tevékenykedő tudósokkal. Vett és kapott is könyvet, de a hazai szakirodalomról is volt áttekintése. Leveleiben többször kéri a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy bizonyos témájú könyvet küldjenek utána saját használatra, vagy valamely tudós segítője részére. Halála után saját könyvtárának egy része az MTA könyvtárába került. Erről Hunfalvy Pál feljegyzése tudósít, melyben listázza a Reguly hagyatékából az MTA számára megvásárolt könyveket.⁵³ A dokumentum 78 számozott tételt tartalmaz, de többször egy számon több kisebb kiadvány szerepel. A közeljövő feladata e könyvvállomány felkutatása, hiszen ebben – a tudományos érték mellett – Reguly személyes tárgyi hagyatékát is tisztelhetjük.

Összegzés

A fenti áttekintésből felsejlik Reguly hatalmas gyűjtőmunkája. Óhatatlanul is felmerül a kérdés: mi lett volna, ha...? Ha feldolgozta volna legalább gyűjtéseinek egy részét... ha legalább rendben maradt volna ránk a hagyaték... Reguly hagyaték-

4. ábra: A Nyizsnye-Tagilszk környéki sziklarajzok. Irgyion Ribovtól kapott rajzok a közösen meglátogatott helyszínről. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Nyelvtud. 2r-4/V.

kának történetéhez azonban immár hozzátartozik a feldolgozás története is: azoknak a tudósoknak a művei, akik terepen vagy könyvtárszobában, múzeumi raktárban próbálták az apró részletekből a lehető legteljesebb képet összeállítani. A kirajzolódó kép hol éles, színes, pontos, hol homályos vagy vázlatos. Feladatunk és célunk újabb és újabb részletek feltárása, láthatóvá tétele.

JEGYZETEK

¹ A 2019-ben lezajlott konferencia idején a szerző még a Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc munkatársa volt.

² A tanulmány megírását is az NKFI 128272 számú, „Regulyverzum – mindent Regulyról” c. kutatási projekt tette lehetővé. A projekt 2021 őszétől az ELKH BTK-ban zajlik, azonosítási száma K 143962-re változott.

³ Ide tulajdonképpen csak Észak-Ural térképe és akadémiai székfoglalója sorolható. Reguly 1850.

⁴ Szibériai naplóját például több magyar kutató is V. G. Karelin transliterálásában ismeri és használja, aki sokat tett Reguly Antal munkásságának oroszországi népszerűsítése terén. Az Uralban található Reguly-csúcs névadásának a magyar féllal együtt közös mozgója. Lásd Szij é.n.: 482–497; Kubassek 2001: 190–192.

⁵ E területen Szij Enikő munkásságát kell megemlíteni, aki forrásgyűjteményt is publikált Regulyról. Szij, é.n.

⁶ A kézirat lezárása után jelent meg Csúcs Sándor monográfiája Reguly Antalról, mely alapos összefoglaló a korábbi kutatásokról, valamint leltárba veszi a Reguly-hagyatékot. Lásd: Csúcs 2019.

⁷ Ilyen pl. Klinghammer–Gercsák 2009.

⁸ Gulyás 2019.

⁹ Reguly 1994.

¹⁰ Minden jubileumon felmerült a kérdés, pl. Korompay 1971, lásd a nyitóidőzetet.

¹¹ Kissé meglepő választás ebből a forrástípusból a May István által kiadott, Reguly által A. A. Kuniknak írt levelek. A példaértékű precizitással kiadott kötetben szereplő anyag betűhív átiratban (német nyelven) és magyar fordításban is szerepel (May 1990). Legújabbban Szij Enikő (é.n.) munkája jelent áttörési kísérletet.

¹² Ehhez közelítő példaként szolgál a Körösi Csoma Archivum, melyet szintén az MTA KIK-ben őriznek, s amelyről önálló honlap készült 2006-ban, majd 2009-ben a Világemlékezet listára is felkerült. <http://csoma.mtak.hu/hu/index.htm>; <http://www.unesco.hu/kommunikacio-informacio/vilagemlekezet-program> (Utolsó letöltés: 2018. 02.01.)

¹³ Ms. 4754/127–175.

¹⁴ Tört.-Földt. 4-r. 25.

¹⁵ M. Irod. Lev. 4-r. 88. sz.

¹⁶ Baer és Reguly levelezése: Ms. 4754/66–83.

¹⁷ Magyar Nyelvtudomány, 16-r. 22.

¹⁸ Toldy 1850.

¹⁹ Toldy 1868.

²⁰ Reguly 1994.

²¹ Tört.-Földt. 4. r. 8. sz.

²² Tört. napló 8-r. 3. sz.

²³ A térképészeti témához alapvető forrásul Gulyás Zoltán monográfiája szolgál: Gulyás 2019. Az alábbiakban közölt vázlatos áttekintés csak a főbb kérdéseket érinti.

²⁴ Magyar Nyelvtud. 2-r. 4/V.

²⁵ Zapiszki 1849.

²⁶ Pápay 1906.

- ²⁷ Borbély 1955, Klinghammer–Gercsák 2009.
- ²⁸ Gulyás 2019.
- ²⁹ Egy ilyen kísérlet az uráli nyelvekre vonatkozóan: Ruttkay-Miklán 2009.
- ³⁰ Reguly tervei folyamatosan változtak, ahogy tudása és lehetőségei alakultak. A tudományos kutatás irányába – tudunkkal – a nyelvirokontság kérdése indította.
- ³¹ Hunfalvy 1864.
- ³² Budenz 1862–63; 1864–65.
- ³³ Haltsonen 1958.
- ³⁴ Reguly 1841, 1842.
- ³⁵ Reguly zenével kapcsolatos tevékenységéhez a Lázár Katalin és Szij Enikő által kiadott *Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai* című kötet az alapvető forrás, amely részletesen tárgyalja az itt csak megemlített kérdéseket.
- ³⁶ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Nyelvtudomány, 4r. 7/2. pp. 47–82.
- ³⁷ A tanulmány kéziratának lezárása után, a kézirat digitalizálása során előkerült a kották eredeti kézírata. Az új adatok elemzésére itt már nem kerülhet sor.
- ³⁸ Lázár 2000:48.
- ³⁹ Ms. 4749, p. 103.
- ⁴⁰ <http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.01.01.php?bm=1&kv=457956&nks=1> [Utolsó letöltés: 2019. november 15.]
- ⁴¹ Kerecsi 2008: 197.
- ⁴² Legutóbb Kerecsi 2008; korábban Balassa 1954; Kodolányi 1959.
- ⁴³ A kézirat lezárása után került sor a tárgyi hagyaték alaposabb vizsgálatára, mely meglepő új eredményeket is hozott. Ezeket remélhetően hamarosan külön tanulmányban tudjuk közzétenni.
- ⁴⁴ Toldy 1868: 390–391.
- ⁴⁵ Reguly 1994: 15.
- ⁴⁶ Reguly 1994.
- ⁴⁷ Toldy 1850: 60.
- ⁴⁸ Toldy 1850: 58.
- ⁴⁹ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Nyelvtudomány 16. r. 22, 3b.
- ⁵⁰ Toldy 1868: 334, 340–341.
- ⁵¹ Vándor 2009.
- ⁵² Reguly 1994.
- ⁵³ MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 837/1.

IRODALOM

- A. MOLNÁR FERENC 1985:** A. Molnár Ferenc (szerk.): *Régi Kalevala. Reguly Antal fordítástörédeke*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta A. Molnár Ferenc. Magyar-Finn Kulturális Egyesület, Kecskemét.
- BORBÉLY 1955:** Borbély Andor: Reguly Antal térképének szerepe az Észak-Ural megismerésében. In: *Földrajzi Közlemények* [79.] 231–242.
- BALASSA 1954:** Balassa Iván: Reguly Antal néprajzi gyűjteménye. In: *Néprajzi Értesítő* [34.] 47–66.
- BRASSAI 1860:** Brassai Sámuel: „Magyar-vagy cigány-zene? Elmefuttatás Liszt Ferenc „Czigányokról” írt könyve felett”. Kolozsvár.
- BUDENZ 1862–1863:** Budenz József: Csuvas közlések és tanulmányok. In: *Nyelvtudományi Közlemények* [1.] 200–268; 353–433; [2.] 14–68.
- BUDENZ 1864–1865:** Budenz József: Cseremiszt tanulmányok. In: *Nyelvtudományi Közlemények* [3.] 397–470; [4.] 48–104.
- CSÚCS SÁNDOR 2019:** Csúcs Sándor: *Reguly Antal. Élete és műve*. Reguly Társaság, Budapest.
- GULYÁS 2019:** Gulyás Zoltán: *Reguly Antal térképészeti munkássága*. Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc.
- HALTSONEN 1958:** Haltsonen, Sulo: Reguly Antal vót gyűjtése 1841-ből. In: *Nyelvtudományi Közlemények* [60.] 269–274.
- HUNFALVY 1864:** Hunfalvy Pál: *A vogul föld és nép*. Reguly Antal hagyományából kidolgozta Hunfalvy Pál. Pest.
- KERECSI 2008:** Kerecsi Ágnes: Reguly Antal gyűjteménye a Néprajzi Múzeumban. In: *Néprajzi Értesítő* [89.] 183–201.
- KLINGHAMMER–GERCSÁK 2009:** Klinghammer István–Gercsák Gábor: Reguly Antal észak-uráli térképezése. In: *Magyar Tudomány* [2009/7.] 858–865.
- KODOLÁNYI 1959:** Kodolányi János: Reguly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye. In: *Néprajzi Értesítő* [41.] 283–302.
- KOROMPAY 1971:** Korompay Bertalan: Reguly és hagyatéka. In: *Nyelvtudományi Közlemények* [LXIII] 387–401.
- KUBASSEK 2001:** Kubassek János [2001]: *Jeles világgjárók nyomdokain*, Dénes Natúr Műhely Kiadó, 190–192.
- LÁZÁR 2000:** Lázár Katalin: Reguly Antal vogul dallamgyűjtésének tanulságai. In: Szij Enikő (szerk.): *Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai*. Bibliotheca Regulyana 4. Tinta Kiadó, Budapest, 7–61.

- MAY 1990:** May István: *Die Briefe von Antal Reguly an A. A. Kunik 1845–1855. / Reguly Antal A. A. Kunikhoz írott levelei 1845–1855*. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 25 [100].
- MUNKÁCSI 1891–1921:** Munkácsi Bernát: *Vogul Népköltési Gyűjtemény 1–4*. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján közzéteszi Munkácsi Bernát. Franklin Ny. Budapest.
- PÁPAY 1905:** Pápay József: *Osztják Népköltési Gyűjtemény*, Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása V. kötet. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest–Leipzig.
- PÁPAY 1906:** Pápay József: Reguly Antal urali térképe. In: *Földrajzi Közlemények* [34.] 349–370.
- REGULY 1841:** Reguly Antal: Reguly Antal magyar utazó éjszakon. In: *Athenaeum* [1841/37] 578–583; [1841/38] 594–598.
- REGULY 1842:** Reguly Antal: Reguly Antal újabb levelei. In: *Athenaeum* [1842/5] 72–78; [1842/6] 89–91; [1842/45] 709–716.
- REGULY 1846:** Reguly Antal: *Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844 und 1845 von Anton v. Reguly*. St. Petersburg.
- REGULY 1850:** Reguly Antal: *A’ dzungár nép és annak a’ magyarral állított fajrokonsága*. Pest.
- REGULY 1994:** Reguly Antal: *Magyarországi jegyzetek*. Szerkesztette és közreadja Selmeczi Kovács Attila. Series Historica Ethnographiae 8. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- RUTTKAY-MIKLIÁN 2009:** Ruttkay-Miklán Eszter: A forrásoknál. Reguly Antal adatai az Uralban élő népek kapcsolatairól. Előadás a Schmidt Éva Emlékülésen. MTA Nyelvtudományi Intézet. In: Szókö Beatrix–Sipos Mária (szerk.): *Tanulmányok a finnugrisztika és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 69–103.
- SZÍJ 2000:** Szij Enikő (szerk.): *Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai*. Bibliotheca Regulyana 4. Tinta Kiadó, Budapest.
- SZÍJ É.N.:** Szij Enikő (szerk.): *Reguly és a tudomány „zománcza”. Életrajzi és kortörténeti adalékok 1*. Válogatta, szerkesztette, írta: Szij Enikő. FNVC MNSZ – Tinta Kiadó, Budapest [2013].
- TOLDY 1850:** Toldy Ferenc: Reguly utazásai. In: *Reguly-Album*. Történeti és szépirodalmi tartalommal Jászay, Jókai, Jósika, Lugossy, Petőfi, Rischel, Szigligeti, Vahot I. és Venczel által. Megelőzik Reguly utazásai Toldy Ferenctől. Kiadta a Reguly-Társaság. Pesten, Emich Gusztáv bizománya, 5–129.
- TOLDY 1868:** Toldy Ferenc: Reguly Antal 1819–

1858. In: *Magyar Államférfiak és írók. Életrajzi emlékek Toldy Ferenctől*. Kiadja Ráth Mór, Pest.
- VÁNDOR 2009:** Vándor Anna: Az antropológus Reguly adatközlője. In: *Nyelvtudományi Közlemények* [106.] 306–342.
- ZAPISZKI 1849:** Zapiszki: Переводъ письма венгерскаго путешественника г-на регула къ члену русскаго географическаго общества, академику П. И. Кеппену, отъ 21 января 1847 года. In: *Записки Русскаго географическаго общества*, 159–175.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

- Hunfalvy Pál: *Reguly hagyományából a Magyar Akadémia számára vett könyvek lajstroma*. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 837/1.
- Reguly Antal levelei Baer Károlynak**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 4754/66–83.
- Reguly Antal levelei Toldy Ferencnek**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Irodalmi levelezés 4-r. 88.
- Reguly Antal levélfogalmazványai Toldy Ferencnek**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 4754/176–179.
- Reguly Antal térképészeti anyaga**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Nyelvtud. 2-r. 4/V.
- Reguly Antal: Calendarium**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Nyelvtud. 16-r. 22.
- István nádor köszönőlevele Reguly Antalnak**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms. 4749/103.
- Reguly Antal vót gyűjtése**. MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Magyar Nyelvtudomány, 4r. 7/2. 47–82.